

Примітки

¹ Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце.— К., 1990.

² Пряхин А. Д. До виділення Мосолівського горизонту доби пізньої бронзи євразійського степу та лісостепу // Археологія.— 1997.— № 3.— С. 49—57.

³ Отрощенко В. В. О двух линиях развития культур племен срубной общности // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл. международной конференции.— Запорожье, 1994.— Т. 2.— С. 150—153.

⁴ Черных Е. Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья // МИА.— 1970.— № 172; Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА.— 1978.— № 4.— С. 53—82.

⁵ Алексеев В. П., Шепель Е. А. Палеоантропологический материал из позднесрубных погребений на поселении Мосоловка // Пряхин А. Д., Матвеев Ю. П. Курганы эпохи бронзы Побитюжья.— Воронеж, 1988.— С. 181—196; Журавлев О. П. Скотоводство у населения донской лесостепной срубной культуры (по остеологическим материалам Мосоловского поселения) // Поселение срубной общности.— Воронеж, 1989.— С. 80—99.

Одержано 28.06.98

Пріцак Омелян. ПОХОДЖЕННЯ РУСІ. СТАРОДАВНІ СКАНДИНАВСЬКІ ДЖЕРЕЛА (КРІМ ІСЛАНДСЬКИХ САГ).— Київ: Обереги, 1997.— Т. 1.— 1080 с.*

В. І. Піоро

Велика наукова праця професора Гарвардського університету Омеляна Прицака — це фундаментальне, багатопланове дослідження з різних важливих питань розвитку євразійських цивілізацій. Чільне місце в роботі займає проблема походження Русі, що й дала назву всій монографії.

Давня дискусія між норманістами та антинорманістами про Русь як державу та її назву, що була започаткована ще в середині XVIII ст., продовжується й досі, але, на думку О. Прицака, проблема ще не вирішена. Для її розв'язання відомий вчений пропонує новий підхід, який немає нічого спільного з патріотично забарвленими деклараціями офіційної вітчизняної науки, але й суттєво відрізняється від вузьколокального підходу Скандинавія — Русь. О. Прицак упевнений, що питання повинно розглядатись невід'ємно від комплексного вивчення процесу розвитку цивілізацій в усій Східній Європі. Вивчення це базується на певній системі поглядів, викладеній автором у розділі «Концепція і методологія» (с. 72—74). Історія, на думку О. Прицака, починається лише з писемного періоду. Період, що вивчається археологією — до історії не відноситься. Це, до речі, й обумовлює відсутність у праці комплексного підходу до джерел (не використовуються археологічні, антропологічні та інші джерела). Хоча, слід відзначити, що розробка писемних джерел виконана на дуже високому професійному рівні. Знання мов надає автору можливість вивчати їх в оригіналі. Разом з тим, по-

© В. І. ПІОРО, 1999

* Переклад з англійської за виданням: *Pritsak Omeljan. The Origin of Rus'. Old Scandinavian Sources Other Than the Sages.*— Cambridge (Massachusetts), 1981.— Vol. 1.— 926 p.

будувавши методологічну систему поглядів, сформувавши історичні теорії та концепції, О. Пріцак використовує їх чи не як основний доказ, підбираючи під них факти (якщо вдається). Такий підхід до наукової роботи, між іншим, досить поширений у західній історіографії.

Згідно з поглядами О. Пріцака, держава не виникає спонтанно, а «запозичується у народів, у яких вже існує. Переймання такої ідеї народами, які не витворили власної держави, обумовлене розумінням її важливості й доцільності, тому ті народи добровільно віддаються під провід досвідчених навчителів» (с. 31). Звичайно, таке припущення міг зробити дослідник, повністю вільний від марксистських догматів, але зауважимо, що для «розуміння» важливості держави слід досягти необхідного рівня суспільного розвитку, а також мати відповідний менталітет і не дуже агресивних сусідів, що можливо лише теоретично. З цього приводу хотілося б знову процитувати Пріцака: «Навіть через тисячу років, у 1917—1920 рр. більш освічені селянські громади, що жили на споконвічній території Київської Русі, українські селяни так і не відчували необхідності й не знали шляхів створення власної держави» (с. 31).

Не зацикуючись на походженні назви «Русь», О. Пріцак розглядає різні форми державотворення на теренах Європи та Азії. У розділі «Кочові, осілі імперії та купецтво» автор пропонує ввести три терміни: 1) «*officina gentium ... velut vagina nationum*» з «Гетики» Йордана (*Jordan. Get.*, 25); 2) «кочова імперія» і «номадизм»; 3) «морські кочовики», зокрема, вікінги та варяги (с. 75).

Щодо першого терміну, який стосується острова Скандзи (за припущенням Скандинавія), як каже автор — «кузні народів» (у тому числі готів), хотілося б відразу зауважити, що в такому поєднанні вигляді він походить з легендарної частини «Гетики». Повідомлення про прибуття готів на трьох кораблях носить відверто фольклорний характер. По-друге, готи не кочовики, як вважає О. Пріцак. Їх просування з Надвіслянщини в Північне Причорномор'я продовжувалося декілька століть. Створений ними готський союз — політичне утворення. До його складу входили різні племена, які часто виступають у стародавніх авторів під загальною назвою «готи». По-третє, терміни «*gens*» та «*natio*», які О. Пріцак сприймає тільки як один, в основній частині «Гетики» чітко розмежовуються. Словом «*gens*» Йордан завжди називає союз різноетнічних племен — об'єднання різних «*natio*». Разом з тим, якщо він мав на увазі споріднені племена, наприклад, венетів, антів та склавинів, то для всіх разом застосовував тільки термін «*natio*»¹.

Стосовно ж заходу арабської пустелі — «батьківщини» всіх семітських народів, та пустелі Гобі в Монголії, звідки вийшли гуни, тюрки, монголи та тунгузо-маньчжури, запозичений О. Пріцаком термін «*vagina nationum*», мабуть, може застосовуватися. При цьому, враховувати, що перенаселення на теренах кочової Азії в порівнянні з процесами, що відбувалися в середовищі мешканців Балтійського регіону, безумовно, мали різне забарвлення, хоч в їх основі й простежуються схожі економічні та демографічні рушійні сили.

Що ж до причин виникнення осілих та кочових імперій, то О. Пріцак запропонував оригінальну концепцію «засновників». На його думку, стародавня державність, як ми вже зазначали, виникла не як результат внутрішнього структурного розвитку, а була занесена зовні засновниками — професійними воїнами та міжнародними торговцями. Такі штучні концепції існування експортерів державності вже піддавалися ґрунтовній критиці в науковій літературі².

З посиланням на Жоржа Дюмезіля, який реконструював культ «дужих юнаків», О. Пріцак звертає увагу на два його варіанти: давньонордичний культ Одіна та давньотюркську релігію Тенґрі, завдяки яким «виникли харизматичні клани (племена воїнів), що претендували на божественне походження, спеціалізувалися в управлінні й веденні війн» (с. 79). На думку О. Пріцака, «професійний... військовий клас постав у II тис. до н. е. як наслідок винайдення нової військової техніки — колісниць» (с. 79), що викликає серйозні заперечення. Наприклад, поява колісниць у війську стародавнього Єгипту дійсно належить до часів завоювання його гіксосами (кінець XVIII—XVII ст. до н. е.). Саме ця техніка була запозичена у завойовників та широко використовувалася в армії Єгипту після його звільнення. Проте і державність, і одна з її основних ознак — професійне військо (хоч і без колісниць) існували в Єгипті ще з кінця IV тис. до н. е.

Отже, версія О. Пріцака може розглядатися лише як окремий приклад й не розповсюджується на історію всіх цивілізацій.

Слід також зауважити, що виникнення інституту професійних воїнів — це наслідок суспільно-економічного розвитку конкретних суспільств, що характеризується появою приватного господарства, міграціями та військовими сутичками, загальною озброєністю народу. Саме в цей період відбувається виділення військової знаті — військових вождів та їхніх дружин, формується відповідна ідеологія та система цінностей. Війна та військовий грабунки стають почесним заняттям. Спираючись на дружини, військові вожді захоплювали владу, наймалися на військову службу до правителів розвинутих держав (наприклад, германці та інші варвари в Римській імперії), підкорювали сусідні народи, очолювали переддержавні та ранні державні утворення й у такий спосіб навіть «розповсюджували» на підкорені народи своє ім'я, що поступово ставало спільним, узагальнюючим, особливо назви в творах давніх авторів (наприклад, «скіфи», «готи», «гуни», «болгари», «франки» і та ж сама «русь»). До речі, прийнятий в науці термін «військова демократія» та його основні ознаки запозичені Ф. Енгельсом у Л. Моргана, і, на наш погляд, не має особливої потреби замінювати його більш новими термінами Ж. Дюмезіля.

Певною мірою це стосується і «міжнародних торговців», які з'явилися внаслідок другого розподілу праці: відокремлення ремесла від сільського господарства та поступового виділення торгівлі. Тому, поява «кланів» професійних воїнів та торговців — це, в першу чергу, результат процесу державотворення, а не навпаки. Звичайно, якщо йдеться про утворення нових імперій, то участь сусідніх імпортерів теоретично можлива. Мабуть саме це й мав на увазі автор, але слід ретельніше пояснювати свої концепції широкому колу читачів, враховуючи, що наша «більшість» вихована на марксизмі. Приміром, залучення для своїх наукових побудовань історії Монгольської імперії слід було б розпочинати не з визначної ролі капіталу мусульманських хорезмських купців у розвитку військового генія Чингис-хана (с. 80), а з аналізу внутрішніх процесів XII — початку XIII ст. — зародження та розвитку кочового феодалізму, виділення нойонтства (кочової військової аристократії), що проходило в безперервних сутичках, постійному підкоренні одних вождів іншими та приєднанні сусідніх племен, що й завершилося проголошенням Темуччина загальномонгольським кааном³. Підрунтям «обдуманих планів професійних засновників імперій» (якщо такі дійсно існували) обов'язково мав бути відповідний рівень суспільного розвитку того чи іншого народу. Загалом, складається враження, що О. Пріцак занадто захоплюється ідеєю об'єднання професійних воїнів та міжнародних торговців, як рушійною силою державотворчого процесу. Викликає також сумнів його думка, що постійні напади кочовиків на осілі держави були обумовлені, у першу чергу, необхідністю утримувати військовий та бюрократичний апарат. Осілі імперії будімо спеціально не захоплювались, а використовувались для отримання данини. Такою начебто була їхня добре продумана політика. Як один з прикладів наводяться напади половців (с. 85). А чи була у них імперія, і чому б тоді не розпочати з печенігів? Кочові доімперські об'єднання, на думку О. Пріцака, знаходилися на самозабезпеченні (с. 85).

Аналізуючи цю проблему, на наш погляд, слід було б врахувати, що кочові суспільства, так само, як і осілі, проходили процес державотворення. Виділення військових вождів з дружинами («дужих юнаків»), які професійно займалися нападами та грабунком, їм теж було притаманне. Не обов'язково чекати на утворення імперії. До речі, загоны кочовиків були значно мобільнішими від дружин осілих держав. Саме тому останні так страждали від постійних нападів «поганих», спосіб життя яких повинен був відобразитись на менталітеті (а може навпаки?).

Повертаючись до походження Русі, О. Пріцак переходить до проблеми Балтійського регіону. Проте, зупиняючись на вікінгах, походженні їх назви, він знову обминає суспільні процеси, що саме й призвели до появи такого унікального (на перший погляд) явища. Вірний своїй торговій теорії, О. Пріцак обрав найсприятливішу для себе гіпотезу походження терміна «вікінг», і пов'язує його з назвою торговельних пунктів — «vík» (давньоанглійське wík, латинське vicus), натякаючи також на те, що подібні поселення на сході іменувалися персид-

ською мовою «вар» (від чого, мабуть, «варяг») (с. 85—90). Однак це тільки одне з припущень, що існують в історичній науці, від якого, до речі, фахівці вже давно відмовилися, зважаючи на той факт, що в скандинавських джерелах, коли йдеться про відбуття воїна в морський грабіжницький похід (на відміну від торгової поїздки) застосовується вираз «піти (чи відбути) у viking». Тобто, назва «вікінг» означає «морський воїн», «пірат», і далеко не завжди була компліментом⁴. Віднесення вікінгів-варягів (включаючи дружини київських князів Олега та Ігоря) до так званих морських кочовиків, як це робить О. Прицак (с. 85), безумовно, викликає заперечення. Кочовиків від інших народів, у першу чергу, відрізняють за засобами ведення господарства, відмінностями способу життя та побуту. Належність до кочовиків чи осілих — це ознака всього суспільства, а вікінги — лише його представники, військові дружини відповідного ступеню розвитку. Скандинави, які до кінця I тис. н. е. залишалися на своїй батьківщині, були певною мірою ізольовані й дещо відставали в суспільному розвитку. В окремих областях Скандинавії утримувалася навіть родова форма власності, існували великі патріархальні сім'ї. Суспільство ще не було перебудоване за класовим принципом. До X ст. зберігалися основні ознаки військової демократії. Вожді (конунги) та їхні дружини (молоді воїни) утримувалися народом, який знаходився під їх захистом, але часто вони відправлялися за здобиччю за море. Оскільки війни в основному відбувалися на морі, мешканці берегової частини Данії, Швеції та Норвегії поділялися на корабельні округи, які повинні були постачати кораблі⁵. Морські грабіжницькі походи раннього середньовіччя, так само, як свого часу походи готів, герулів, боранів та інших народів у Причорномор'я⁶, були невід'ємною частиною їхнього життя. Складні природні умови Скандинавії — гірський ландшафт — обумовлювали перенаселення й викликали необхідність в освоєнні нових земель в Англії, Ірландії, Північній Франції, на островах Північної Атлантики та навіть у Північній Америці. Переселення теж здійснювалося на кораблях, але й ця форма експансії скандинавів не дає права називати їх морськими кочовиками (так само, приміром, як і стародавніх греків-колоністів).

Доба вікінгів охоплює майже три століття — з кінця VIII до середини чи другої половини XI⁷. Її найвищою формою, своєрідним пережитком військової демократії, тупиковою гілкою в розвитку суспільства, за умов паралельного існування держав, що вже склалися, виступають великі укріплені табори типу легендарного Йомсборга в усті Одера, про який повідомляють середньовічні легенди та саги. Археологами відкрито залишки чотирьох таких таборів у Данії, що підтверджує достовірність свідчення джерел⁸.

Ісландські саги змальовують Йомсборг як велику фортецю, місце перебування общини воїнів віком від 18 до 50 років, в якій підтримувалася сувора дисципліна, і куди не допускалися жінки. Найбільшим соромом для вікінгів був прояв боягузтва чи спроба приховати здобич, яку община ділила між всіма воїнами. За порушення звичаїв виганяли з табору. Організовані у такий спосіб вікінги здійснювали свої зухвалі походи.

Чи не нагадає це, до речі, Запорізьку Січ, зокрема морські походи козаків на чайках (від турецького «шайка» — човен)? На наш погляд, Січ — це своєрідний анахронізм у розвитку суспільства на Русі-Україні, що має глибокі корені. У першу чергу — це і споконвічне проживання частини населення на порубіжжі з кочовим світом, і вимушене порушення об'єктивного процесу розвитку державності внаслідок монголо-татарської навали, зокрема, існування під зверхністю Орди незалежних від будь-якої князівської влади так званих татарських людей з власним самоврядуванням, в якому відродилися додержавні риси⁹. А також, наявність вільного степу в Литовсько-Польську добу та в часи залежності від Московії-Росії. Напевно, слід враховувати і особливості ментальності місцевого населення: волелюбність, зневага до державницького примусу та усвідомленої необхідності.

Дослідники вже звертали увагу на те, що звичай козацького братства січовиків мають багато спільного з деякими положеннями ранньофеодального лицарського кодексу Європи, що походять ще з часів військової демократії¹⁰. Наприклад, кошового отамана, як колись військового вождя, обирали не за походженням, а за особистими якостями. Він вважався першим серед рівних. Козаки, рівні між собою, часто об'єднані побратимством, ставилися до отамана як до

батька. Так само, як і за часів військової демократії, вони виявляли презирство до мирної праці. Війна та грабунок вважалися почесною роботою.

Розглядаючи проблему виникнення Русі, О. Прицак відхиляє скандинавське походження її назви. Натомість, він приєднується до «кельтської» етимології (від кельтського субстратного етноніму Rut(h)eni), яка більше влаштовує його «торгову теорію». На думку О. Прицака, утворити Русь не могло якимось примітивне племінне об'єднання. Її засновниками мали бути вмілі міжнародні торговці, що володіли навіть торговельним законодавством. Витоки такої корпорації він шукає в південній частині Центральної Франції, поруч з Родезом — в минулому Рутені, в якій мешкали рутени, чия назва могла бути замінена в німецьких діалектах на форму з сибілянтом в кінці кореня: «Ruzz-», «Ruz-», «Russ-», «Rus-» (с. 92). На думку О. Прицака, якимось уявне торговельне об'єднання Рутенії за посередництвом фризів утворило в Балтійському регіоні товариство «морських кочовиків» (с. 91—96), які з IX ст. виступають в якості вікінгів. Іншими словами, виникнення Балтійської економічної зони пов'язується у О. Прицака з діяльністю фризських та руських (від рутенів-рутів) міжнародних торговців. Саме з Скандинавії об'єднання русів, включаючи вікінгів, проклало торговельні шляхи в Східну Європу. У такий спосіб у IX—XI ст. відбувалося проникнення скандинавів, яке супроводжувалося появою їхніх поселень (Полоцьк, Смоленськ). Конфедерація трьох міст — Старої Ладogi (ести), Білоозера (вепси) та Ізборська (слов'яни-венди) «запросили на управління», тобто визнали владу могутнього фризсько-датського короля Рерика (Рюрика)¹¹ тощо. Звичайно, ця концепція дуже приваблива, але вона зовсім не підкріплюється джерелами. Якщо ж відхилити гіпотетичний сибілянт, то кельтський корінь «Rut-» та скандинавський «rō» — ніякого відношення один до одного не мають. Припущення О. Прицака про вихід уявної Рутенії-Русі на скандинавську торгівлю і далі на схід спирається лише на відомості про відносно розвинуту торгівлю IX—XI ст. в Балтійському регіоні. Проте вона мала свої специфічні риси і була невідривно пов'язана з розбоєм. Лев'ячу долю доходів отримували представники знаті, які контролювали так званий фінський шлях¹². В епоху вікінгів у Скандинавії існували такі значні торговельні центри, як Бірка, Хедебу, Каупана та ін. Певну роль у торговому посередництві дійсно відігравали фризи, пункт яких знаходився в усті Рейну¹³, але де ж відомості про могутню корпорацію з торговельним законодавством, що згодом буцімто утворила державу в Східній Європі? О. Прицак сам визнає, «що ми не маємо прямих свідчень очевидців тих, хто проходив шляхами, що були прокладені завдяки співробітництву фризів, русів та вікінгів» (с. 95). А чи існувало таке? Як достатній доказ автор наводить повідомлення арабського автора IX—початку X ст. Ібн-Хордабдега про «купців руських», який вважав їх «племенем слов'ян», про їхню торгівлю хутром та мечами «з найвіддаленіших кінців Славонії до Кумського моря, ... до моря Джурджана... Інколи ж вони привозять товари на верблюдах в Багдад»¹⁴. Проте поза увагою залишилися твори багатьох інших арабських авторів, без аналізу яких об'єктивне вирішення проблеми Русі не можливе. У першу чергу, привертає увагу той факт, що крім Ібн-Хордабдега, всі інші східні автори відокремлюють русь від слов'ян. Це і Ал-Балхі, і Аль-Масуді, і Аль-Істархі, який свідчить, що «Рус є народ сусідній з Болгарією, між нею та Славонією»¹⁵. Ці руси виступають у Аль-Масуді як «слуги царя хозар»¹⁶. Мабуть, їх слід шукати серед племен, що входили до складу Хозарського каганату. Гардізі ж повідомляє, що руси «ходять війною на слов'ян, обертають їх в рабів, відвозять до хозар і болгар і продають»¹⁷. Мусульманські автори були відносно добре ознайомлені зі східними русами, значно краще, ніж зі слов'янами. Персидський анонім X ст. включає «Слово про край русів та його міста», згідно з яким «це край на схід від слов'ян, печенігів, на південь від нього ріка Рута, на захід від нього слов'яни, на північ — безлюдні землі Півночі, і край цей великий»¹⁸. На карті X ст. Махмуда-ал-Кошгарі Русь позначена на північний захід від Каспійського моря. На карті сицилійського географа Ідрісі, що складена 1154 р. на основі географічних знань мусульманського світу IX—XII ст., позначено дві Русі: одна на Дніпрі, а друга далі на схід, на р. Русія (ймовірно, Сіверський Донець), де за свідченням автора живуть «тюрки, які відомі під назвою Русі»¹⁹. Про русів, як «народ з тюрок, країна їх нездорова поблизу від слов'ян», повідомляє Йаса²⁰. Відомості про те, що ці руси управляються ха-

каном, знаходяться у різних авторів (Ібн-Русте, Гардізі та ін.)²¹. Описання ж поховальних звичаїв русів повністю переконуює, що мова йде про два зовсім різні народи. З одного боку, це повідомлення Ібн-Фадлана про похорон руського купця²², що повністю збігається із скандинавським обрядом поховання в човнах під курганними насипами. Такі поховальні пам'ятки поширені в різних частинах Скандинавії²³. З іншого боку — свідчення Ібн-Русте про обряд у східних русів: «Коли помирає у них хтось з вельможних, то викопують йому могилу у вигляді великого дому і кладуть його туди, і разом з ним кладуть в ту могилу як одяг його, так і браслети золоті, які він носив, далі опускають велику кількість їжі, посудини з питвом і карбовану монету. Нарешті кладуть в могилу улюблену жінку покійника, потім отвір могили закладається...»²⁴. Такий самий звичай фіксують археологи на більшості некрополів салтово-маяцької культури, що була поширена у VIII—X ст. в Подонні та землях, прилеглих до Сіверського Дінця²⁵. Аланська підоснова цього обряду, як і походження більшої частини носіїв салтово-маяцької культури, що були підлеглі хозарам, безперечні. Описані поховання в катакомбах не мають ніякого відношення до підкурганних камерних могил, які, з різною визначеністю їх етнічної приналежності, пов'язуються дослідниками з Руссю Дніпровською²⁶. У тих випадках, коли насип дійсно був присутній, Ібн-Русте це відмічає, зокрема, описуючи поховальні звичаї давніх слов'ян: «... Наступного дня після спалення небіжчика відправляються на місце, де воно проходило, збирають попіл та кладуть його в урну, яку ставлять потім на пагорбі»²⁷. Такі курганні тілоспалення добре відомі дослідникам як один з обрядів роменоборшевської культури²⁸.

Таким чином, не викликає сумніву, що в джерелах згадуються зовсім різні народи, назви яких у сприйнятті, запозиченні та традиційно-літературному відтворенні стародавніми авторами збігалися, хоч, напевно, вони мали зовсім різне походження. Це іранські етно- та топонімічні назви з коренем «рос-» (варіанти: рокс — світлий, рас, ракс, рош, аорс тощо), ареал яких ще з середини I тис. до н. е. до кінця I тис. н. е. охоплював велику частину Південно-Східної Європи, включаючи Північний Кавказ та Північне Причорномор'я²⁹. Назви іранського походження зберігаються і на географічних картах XIII—XVI ст. До таких, напевно, можна віднести «Rossoca», «Rosşa» в Приазов'ї та ін.³⁰. Не виключено також, що етнонім, який трапляється у Йордана Готського (росомони) теж має іранське коріння. Про це красномовно свідчать іранські за походженням імена братів легендарної Сунільди (Jordan. Get., 129): Сар (sar — «голова») та Аммії (ama — «сірий») ³¹. В. В. Седов, слідом за Р. О. Агеєвою та О. М. Трубаховим приєднується до погляду про іранську приналежність етноніму «рос», від якого походить назва «русь»³². Автори ж найпоширенішої у вітчизняній історіографії концепції походження Русі — Б. О. Рібаков, П. П. Толочко та інші дослідники, власне й доводять, що слов'янське етно-політичне об'єднання в Середній Наддніпрянщині одержало загальну назву від імені одного з племен («рос» або «рус»), що увійшло до їхнього союзу племен не пізніше VI ст.³³.

Разом з тим, на наш погляд, не слід виключати й можливу відносну співзвучність назв, що присутні в джерелах різних історичних періодів.

Одним з проявів цього явища, ймовірно, і була так звана Східна Русь арабських авторів, переважно, з аланським населенням³⁴. Віднесення цих «русів» до тюрків у творах Ідрісі, Йаса, Ібн-Хальдуна, мабуть, пов'язане з їх входженням разом з болгарами та гузами до складу Хозарського каганату.

Що стосується іншої Русі — Дніпровської, Київської, чії перші князі (Хелг, Ингвар, Хелга) мали імена скандинавські, за умов відокремлення русів від слов'ян візантійськими авторами X ст. (Константин Багрянородний, Лев Діакон), враховуючи подвійну назву дніпровських порогів руською (давньоскандинавською) та слов'янською мовами (Const. Porph. De adm. imp., 9), то яких би поглядів не дотримувались патріотично налаштовані вітчизняні вчені, привертає увагу повідомлення «Повісті минулих літ» про те, що «от варяг прозвашася Русью, а первое б'бша словене; аще поляне звахуся»³⁵. Поширення імені етносу, що ставав на чолі спільності, на назву всіх народів, які до неї входили, підтверджується, як ми вже зазначали, багатьма прикладами. Засноване у такий спосіб державне утворення в Східній Європі повинно було мати і відповідний устрій. Особливість так званих ранньофеодальних відносин у Київській Русі (зокрема, за пер-

ших князів) полягала в тому, що вони ґрунтувались на збиранні данини з підлеглих слов'янських, а згодом й інших підкорених народів³⁶. Певна відповідність соціальної структури суспільства етнічній дозволяла всім князям Рюриковичам, без споконвічного спадкового володіння якоюсь вотчиною, всюди (в межах держави) сприйматися місцевим населенням як князі або претенденти на князівський престол.

До речі, дослідники вже звертали увагу на те, що держава в Давній Русі уособлювалась з родом Рюриковичів, носіями якої вони й були³⁷.

Скандинавська етимологія назви «русь» видається частині вчених найбільш аргументованою³⁸. У всіх давньогерманських мовах з середини I тис. н. е. існував корінь з першою основою *gōr-*. Значення давньогерманського (у тому числі давньоскандинавського) «*gōrfin*» — «гребля», «весло», «плавання на веслових суднах» могло відобразитись на появі «професійної» самоназви, що й була, приміром, зафіксована у формі західнофінського *Ruotsi/Rootsi* по відношенню до шведів³⁹. Ім'я народу рос (*Rōs*) в греко-візантійській книжковій традиції використовувалося для позначення північних варварів. Ця назва, що мала біблійні традиції (Книга пророка Іезекіля), фонетично співпала з поширеними етно-, топонімами іранського походження і була також застосована для найменування русів Наддніпрянщини, скандинавські корені яких легко визначаються за назвами порогів у Константина Багрянородного. Причому, паралельно, для найменування русів вживалися й такі умовні етноніми, як «тавроскіфи», «таври» та «скіфи» (Leon. Diac. Hist., IV, 6; V, 1, 2; VIII, 4, 8, 9; IX, 6). Показово, що Лев Діакон, згадуючи про батьківщину росів (русів), називав, у тому числі, і Боспор Кімерійський (Leon. Diac. Hist., VI, 8, 10). Тому, певна співзвучність, а інколи навіть ідентичність назв, що традиційно використовувались стародавніми авторами для найменування різних етнокультурних спільностей та територій, не повинна, на наш погляд, слугувати достатньою підставою для їх об'єднання чи пошуку спорідненості та генетичної наступності давніх народів.

Безумовно, до джерел слід ставитись критично, з великою обережністю та об'єктивністю. Не припускається до штучних концепцій, що будуються не стільки на свідченнях джерел, скільки на власних абстрактних теоріях. Наприклад, не створювати концепцію походження Русі відповідно до досить-таки випадкової співзвучності: Рутенія — рутени — руси — Русь.

Яскравим прикладом некомплексного підходу до джерел може бути назва доруського Києва «хозарським укріпленням», яка так безапеляційно застосована О. Пріцаком (с. 99). Для того, щоб уникнути такого визначення, слід звернути увагу, принаймні, на пам'ятки археології. Безпідставна гіпотеза О. Пріцака про хозарське походження Києва була вже піддана всебічній аргументованій критиці в наукових працях П. П. Толочка⁴⁰, тому немає ніякої потреби знову повертатися до неї.

Однак слід відверто визнати, що праця О. Пріцака багатопланова та фундаментальна. Велика кількість питань з різних галузей гуманітарних знань, що в ній розробляються на сучасному рівні (світова міфологія та епіка, скандинавський фольклор, географічна та історична література, пам'ятки епіграфіки та стародавнього права та ін.) підкреслюють її актуальність. Навіть концепція походження Русі, що викликає ряд зауважень, розглядається на широкому матеріалі і, безперечно, має право на існування. Зокрема, у зв'язку з декларацією норманського походження Русі «Повістю минулих літ», привертає увагу наведений О. Пріцаком переклад з давньоскандинавської мови імен конунгів Аскольда (*Haskuldz* — «сіроголовий» — тобто сірий, як вовк) та Дира (*dyr* — «тварина», «звір», «дикий звір» чи «олень») (с. 229, 230).

Не викликає сумніву, що поява нової, оригінальної розробки дуже важливої проблеми повинна спонукати дослідників, як прихильників так і завзятих противників пресловутої «норманської теорії» до її об'єктивного остаточного вирішення шляхом пошуку по-справжньому наукового консенсусу.

Примітки

¹ Беркович М. С. «История готов» Иордана как источник по истории этнического развития готов Причерноморья // ЗОАО.— Т. 2 (35).— Одесса, 1967.— С. 116—119.

² Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии).— К., 1990.— С. 100, 104, 105.

³ Греков В. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и её падение.— М.—Л., 1950.— С. 35—56.

⁴ Гуревич А. Я. Походы викингов.— М., 1965.— С. 80.

⁵ Там же.— С. 27. Приблизно те саме (будівництво моноксилів слов'янами для русів) спостерігаємо і в Київській Русі (див.: *Константин Багрянородний. Об управлении империей.*— М., 1991.— С. 45).

⁶ Ременников А. М. Борьба племён Северного Причерноморья с Римом.— М., 1954. — 148 с.; Буданова В. П. Готы в эпоху великого переселения народов.— М., 1990.— С. 82—103.

⁷ Гуревич А. Я. Указ. соч.— С. 65.

⁸ Там же.— С. 66—77.

⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1993.— Т. 3.— С. 154—183.

¹⁰ Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України.— К., 1994.— С. 165, 166, 172, 173, 178, 179.

¹¹ Розглядаючи погляд О. Прицака на походження Рюрика-Рерика, необхідно звернути увагу на значно конструктивнішу точку зору вчених, що аргументована останнім часом на новому рівні, з використанням даних лінгвістики та археології, про зв'язки Північної Русі з південнобалтійськими слов'янами (див.: Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.— К., 1987.— С. 21; Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси.— С. 111, 112).

¹² Гуревич А. Я. Указ. соч.— С. 30, 31.

¹³ Там же.— С. 46.

¹⁴ Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе.— Т. 2.— М., 1967.— С. 84.

¹⁵ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских.— СПб., 1870.— С. 275; Березовець Д. Т. Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія.— К., 1970.— Т. 24.— С. 65.

¹⁶ Гаркави А. Я. Указ. соч.— С. 130.

¹⁷ Заходер Б. Н. Указ. соч.— С. 62; Березовець Д. Т. Вказ. праця.— С. 66.

¹⁸ Заходер Б. Н. Указ. соч.— С. 108; Березовець Д. Т. Вказ. праця.— С. 66.

¹⁹ Березовець Д. Т. Вказ. праця.— С. 67. До речі, аргументоване спростування П. П. Толочком тези О. Прицака про існування так званого соціального центру держави, що мігрував (див.: Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси.— С. 103), на наш погляд, може бути теоретичним підґрунтям для постановки питання про існування двох окремих, самостійних державних утворень з ідентичною в джерелах назвою.

²⁰ Заходер Б. Н. Указ. соч.— С. 80.

²¹ Березовець Д. Т. Вказ. праця.— С. 67, 68.

²² Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу.— М.—Л., 1939.— С. 80—83.

²³ Гуревич А. Я. Указ. соч.— С. 159.

²⁴ Заходер Б. Н. Указ. соч.— С. 100; Березовець Д. Т. Вказ. праця.— С. 69.

²⁵ *Плетнёва С. А.* От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура) // МИА.— 1967.— № 24.— С. 71—91.

²⁶ *Толочко П. П.* Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси.— К., 1990.— С. 117, 118; *Моця А. П.* Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв.— К., 1990.— С. 22—24; *Петрухин В. Я.* Начало этнокультурной истории Руси IX—X веков.— Смоленск—Москва, 1995.— С. 97, 98; *Андрощук Ф. О.* Ранні етапи формування давньоруської культури у межириччі Дніпра та Десни (IX— середина X ст.).— Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1997.— С. 9.

²⁷ *Ибн-Русте.* Книги драгоценных сокровищ // Хрестоматия по истории СССР.— Т. 1.— М., 1949.— С. 41.

²⁸ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 278.

²⁹ *Толстов С. П.* Из предистории Руси (палеоэтнографические этюды) // СЭ.— 1947.— № 6/7.— С. 39—59; *Талис Д. Л.* Росы в Крыму // СА.— 1974.— № 3.— С. 87—99.

³⁰ *Талис Д. Л.* Указ. соч.— С. 88.

³¹ *Стрижак О. С.* Етнонімія Птоломеевої Сарматії.— К., 1991.— С. 79.

³² *Седов В. В.* Славяне в древности.— М., 1994.— С. 278, 279; *Агеева Р. А.* Страны и народы: происхождение названий.— М., 1990.— С. 116—153; *Трубачев О. Н.* К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— М., 1993.

³³ *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 285; *Толочко П. П.* Київська Русь.— К., 1996.— С. 27, 28; *Толочко П. П.* Основные вопросы ранней истории Киевской Руси.— С. 103.

³⁴ *Березовець Д. Т.* Вказ. праця.— С. 59—74.

³⁵ ПВЛ.— М.—Л., 1950.— Ч. 1.— С. 23.

³⁶ *Довженко В. И.* О некоторых особенностях феодализма в Киевской Руси // Исследования по истории славянских и балканских народов.— М., 1972.— С. 92—106.

³⁷ *Толочко О. П.* Образ держави і культ володаря в Давній Русі // *Mediavelia Ukrainica: ментальність та історія ідей.*— К., 1995.— Т. 3.— С. 17—46.

³⁸ Див. наприклад: *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе.— Л., 1985.— С. 225, 226.

³⁹ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. Комментарий.— С. 297, 298.

⁴⁰ *Толочко П. П.* Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси.— С. 104—108; *Толочко П. П.* Київська Русь.— С. 35—39.

Одержано 29.04.98.